

ԴԵՊԻ ԱԹԷՆՔ.

(Հ. ՍԵՆԿԵՒԻՉԻ):

...Ստամբուլից գէպի Աթէնք ուղևորուելով Ֆրանսիական Donnaի շոգենաւով, ես յափշտակուեցայ մի այնպիսի հրաշագեղ տեսարանով, որպիսին ես իմ կեանքում չէի տեսել: Երկինքը, որ քանի մի շաբաթ շարունակ ամպերով էր ծածկուած, վերջապէս բոլորովին պարզուեցաւ և շիկնեց գեղեցիկ վերջալուսով: Մերձակայ ասիական ափը լուսաւորուեց, Վոսփորն ու Ոսկեղջիւրը մի մի ահագին ոսկի շերտի էին նմանում, իսկ Պերան, Ղալաթան և Ստամբուլը, իրանց աշտարակներով, գմբէթներով և մզկիթների մինարէներով, ոսկու և ծիրանի գոյնով ներկուեցան:

Donnaի-ն իւր գնացքն ուղղեց գէպի Մարմարա ծովը և սկսեց թեթև ալեկոծել ջուրը, զգուշութեամբ անցնելով շոգէ և առագաստաւոր նաւերի, նաւակների ու մակոյկների միջով: Կոստանդնուպօլիսը Եւրոպայի ընտիր նաւահանգիստներից մէկն է, և այս պատճառով այդ քաղաքի ստորոտում, որ իւր բլուրների բարձունքից իշխում է երկու ծովերին, մի ուրիշ քաղաք է եւ ուժով նաւերի քաղաքը: Ինչպէս այն քաղաքի մէջ բարձրանում են մինարէներ, այստեղ էլ կայմերն են վեր

ուղղուած, իսկ սոցա վերայ բաղմերանգ դրօշների մի ամբողջ ծիածան: Այստեղ ևս պակաս աղմուկ չէ լինում, քան այնտեղ, լերան գլխին: Այստեղ էլ լեզուների, ցեղերի, մորթի, հագուստի նոյն խառնուրդն է, ինչ որ այնտեղ: Այստեղ կտեսնես ամեն տեսակ տիպեր, որոնք միայն կան աշխարհի շրջակայ երեք մասերում, անգլիացիներից սկսած մինչև Փոքր Ասիայի կիսավայրենի բնակիչները, որոնք լցուել են մայրաքաղաքը, որպէս զի «թիավարի» անունով օրուայ հացը վաստակեն:

Մենք հասանք այն հրուանդանին, որի վերայ բարձրանում է Հին Սէրայը: Պերան, Ղալաթան ու Ստամբուլը սկսան ձուլուիլ մէկ քաղաք դառնալ, որի սահմանները աչքով ընդգրկել անհնար էր արդէն: Ոչ նէսպօլը և ոչ աշխարհիս մի ուրիշ քաղաք չէ կարող հաւասարուիլ այս սքանչելի տեսարանին: Բոլոր նկարագրութիւնները, Լամարտինից սկսած մինչև Ամիշիսը, լոկ միայն մի աղօտ նմանութիւն ունին իրականութեան, վասնզի մարդկային խօսքը՝ միայն հնչիւն է, և՛ ոչ այդ գոյները, ոչ էլ այդ ձևերը, որոնք տեղ տեղ ներգաշնակ են ու օգալին, տեղ տեղ հսկայական են ու ահարկու, նկարագրել չէ կարող նա: Երբեմնապէս ինձ թւում էր, թէ կախարդական պալատների մի ամբողջ քաղաք օդի մէջ է կախ ընկած, իսկ այդ զգացողութիւնը տեղի էր տալիս մի այնպիսի մեծութեան ու կարող զօրութեան տպաւորութեան, որպէս թէ այս քաղաքը տակաւին երկիւղ էր ազդում ամբողջ Եւրոպայի վերայ, կարծես թէ Սերասքերիի աշտարակում այժմ էլ, ինչպէս և հնում, վճուղում էր աշխարհիս բաղտը: Մարմարա ծովից կարելի էր արդէն միայն ամենախոշոր շինուածքները զանազանել հասարակ աչքով, այն է Հին Սերայը, Եգիկուլէի պարսպի մի մասը եօթն աշտարակների հետ, Սուրբ Սփիան,

Սուլէյմանիէն և Սերասքերիի աշտարակը: Փոքր առփոքր քաղաքի ստորոտը սկսում է ծածկուիլ ջրի տակ. ամենից առաջ չքանում է շրջապարիսպը, յետոյ ցածր տների շարքը, այնուհետև աւելի բարձրները, յետոյ մզկիթներն ու նոցա գմբէթները: Կարծես թէ քաղաքն ընկղմում է ծովի մէջ: Երկինքն էլ սկսում է մթագնել, արդէն ժանիքաւոր մինարէների վերայ միայն ընկնում են էլի կարմիր և ոսկէ շողքեր: Կարծես թէ հազարաւոր մեծամեծ կերոններ լինին վառած աներևութ քաղաքի վերայ:

Այս այն բոլորն է, երբ մօլլաները դուրս են գալիս մինարէների փոքրիկ պատշգամբների վերայ և հաւատացեալներին աղօթքի հրաւիրելով, յայտնում են աշխարհի չորս կողմը, թէ Աստուած մեծ է և թէ աստուածային գիշերը իջնում է երկրիս վերայ:

Եւ վրայ հասաւ գիշերը, աստուածային, խաղաղ և աստղալից գիշեր: Դա խորհրդածութեան միջոցն է, բայց որովհետև հանդերձեալ աշխարհի կամ պատերազմի վիճակը իսկապէս պահուած է այս դաշտավայրերի շրջակայքում, ուստի դժուարին էր ինձ խուսափել քաղաքական ենթագրութիւններից: Բայց ես դոցանով չեմ զբաղուի, — դա լրագիրների գործն է: Եթէ իրականութիւնը նոյն իսկ խաբէնոցա, նոքա դարձեալ հազիւ թէ սկսեն անբարեմիտ վերաբերուիլ իրանց մասնագիտութեան: Ինձ, իբրև վիպագրի, աւելի շուտով զբաղեցնում է գրականական կողմը, և ես շտապում եմ գոնէ մասամբ գծադրել թղթի վերայ:

Այսպէս ուրեմն, ինձ այնպէս թուեցաւ, որ վերջաւուսի այդ փայլը, այդ ծովը, պալատները և մինարէները, որոնք ողողւում էին ոսկու և ծիրանու գոյներով, մի տեսակ նոյնպէս ըէալական էին և իրական, ինչպէս նաև այն ծեր շները, որոնք խումբ խումբ թա-

փառում են Ստամբուլի փողոցներում: Բայց այնուամենայնիւ կան մի շարք գրողներ, որոնք նախադասում են ծեր շներին նկարագրել, քան ոչ նուազ ընտանիքն՝ արեւի մուտը, կապուտակ ծովի ընդարձակութիւնը և սրանման հրաշալի տեսարաններ: Ինչո՞ւ: Երևի թէ զանազան պատճառներ կան, բայց դոցա մէջ կայ և այն, որ գեղեցկութիւնը իւր բոլոր շուքով ձեւակերպելու համար պէտք է ունենալ աւելի մեծ ոյժ, աւելի գոյներ նկարի տախտակի վրայ, քան գարշութիւնը նկարագրելու համար, և որ առհասարակ աւելի հեշտ է զգուանքը գրգռել քան հոգին:

Բայց ես ամենեւին չեմ ցանկանում բանակուիւ մըղել, — ես միայն նկարագրեցի իմ միտքը, իսկ այսուհետեւ շողենաւիս ետեւից կլինեմ: Փոստային նաւերը, որոնք երեկոյեան դուրս են գալիս Ստամբուլից, լուսաճաղին հասնում են Դարդանէլ, իսկ լուսադէմին մտնում են Արքիպելագո: Մենք արդէն Դարդանէլն էինք հասել: Շողենաւը ընթանում է նեղ անցքով, ափերի մէջ տեղից, որոնց վերայ երևում են ամրոցներ և դէպի նեղուցն ուղղուած թնդանօթների սև բերաններ: Մենք կանգ ենք առնում, որովհետև նաւակը նախ քան նեղուցից դուրս գալը պէտք է իւր թղթերը ներկայացնէ և բացատրէ թէ որտեղից և ուր է գնում: Ափը ներկայացնում է անպտուղ, դէզադէզ ժայռեր, որոնք աստիճանաբար հողմահարւում են ու փշրւում: Ամբողջ երկիրը, — մանաւանդ այդ միջոցին, երբ արևն սկսում էր ծագել և պայծառ գեղադարձել նորա բոլոր գծերը, — մռայլ էր ու ամալի: Իսկական նեղուցը նեղ է Վոսփորից, անգամ Վիսլայից: Այլ կողմում սպիտակին են տալիս գալիսպուլի լքեալ, խղճուկ տնակները, — դա այստեղից էլ նկատւում է: Եւ նորից հարց է զարթնում — մարդուս մէջ, որպիսին կրկնւում է գրեթէ ամեն կողմ Արևելքում, —

Ռուշչուկում, Վարնայում, Բուրգասում և նույն իսկ Սոմա-բուլում. թէ՛ միթէսա այն վայրն է, որի համար այնքան արիւն է թափուել, որ նրանով կարելի էր այս ամբողջ նեղուցը լցնել: Միթէ այս քաղաքների համար, որոնք կիսով չափ ներկայացնում են չքաւոր ազգաբնակութիւն-ների բնակավայրերի աւերակներ, այս անբերրի դաշտե-րի ու ժայռերի համար, միլիոններ են ծախսւում, հըս-կայական զօրաբանակներ պահոււ մե մեր սերնդի կեան-քը անցնում է մի յուզիչ անորոշութեան մէջ, թէ երբ պիտի հասնի օրը և ժամը... Դարդանելում աւելի, քան ուրեւիցէ, ամեն մարդ պէտք է այդ հարցը տալ ինքն իրան: Կան վայրերի տեղեր, որոնք մեղամաղձութեան տիպար են ներկայացնում, բայց մէկը չկայ, որ սորա նման պարզ ասէ. ես-մարմնացած ծերութիւն եմ և քայքայումն, ես-աւերածութիւն եմ և չքաւորութիւն: Այն ինչայս նեղուցի մէջն է այդ հարցի բոլոր էութիւնը: Խօսքը այնքան Վոսփորի մասին չէ, նույն իսկ այնքան Կոստանդնուպօլսի մասին չէ, որքան Դարդանելի: Երկ-րի այս նեղ շերտը, այս ժայռուտ նրբանցքը—միակ պա-տուհանն ու դուռն է, որ տանում է այս կողմերից դէ-պի Լոյս աշխարհ:

—Երբ Լիցէ դուք կարդացել էք այն խրացների մասին, որ սուլթանները ուղարկում էին երբեմն իրանց մեծ վեզիրներին կամ զօրավարներին, երբ սոքա յաղթ-ւում էին պատերազմի մէջ.—հարցրեց ինձ անգլիացի ուղեկիցս:—Ա՛յ այս նեղուցը հէնց այդպիսի մի խրաց է. դորանով կարելի է խեղտել Սև ծովն և նույն իսկ Կոստանդնուպօլիսը:

Մենք արդէն մտանք Արքիպէլագը, այն հռչակա-ւոր ծովը, որի մասին հին յայտերը ասում էին, թէ նա-երկնքի նման,—այնպէս է զարդարուած կղզիներով, ինչ-պէս երկինքը աստղերով: Երևի թէ հէնց այս պատճա-

առվ էլ նորա անունը դրել են արք-ծով: Երևացին Լէմ-
նոսի ժայռերը, առաջին կղզին, որ համարեա թէ գըտն-
ւում է նեղուցի հէնց ելքի մօտ: Մի փոքր դէպ հիւ-
սիս նոյնպէս պայծառ գեղգեղում էր մարգարտանման
Խմբօն, միւս կողմից-ասիական փին մօտ: Տէնէդոսը:
Մարգարէի դրօշակը տակաւին ծածանում է այդտեղ,
բայց ամբողջ Արքիպէլագի վերայ իշխում է հին յունա-
կան աւանդութիւններն ու երգերը: Գուցէ այդ լիշո-
ղութիւնների տպաւորութեան ներքոյ այդ փերը նը-
ման չեն նորան, որ ներկայանում էր մեր տեսութեան
փոքր ինչ առաջ, այլ աւելի համապատասխանում են
այն շրջագծին, ինչ տեսակ որ երևակայութիւնը գծա-
գրում է յունական փերը: Այն ամենը, ինչ որ երևում
է—մերկ է և անբերրի, ինչպէս Դարգանէլի շրջակայ-
քը,—ոչ ծառ, ոչ մարդկանց բնակարան. գետինը գորշ
ձիթենու գոյն ունի, կարծես այրուած լինի և արևից
գունաթափ,—բայց այս ամենը գծագրուած է երկայն
և ուղիղ գծերով, կարծես դօրիական սկզբնական ոճի
տարրական օրինակներ լինէին: Բլրակները դիզւում են
մէկը միւսի վերայ,—տեղ տեղ երևում է դէպի վեր որևէ
առաւել մեծ ժայռի հեռաւոր կապոյտում հազիւ նըշ-
մարուող գագաթը: Այս ամենի հետ էլ անճաշակ և կա-
րևոր մեղամաղձութիւն: Մի ժամանակ, ըստ աւանդու-
թեան, Լեմնոսի հրաբուլիի մէջ բաղխում էին Հէփէս-
տոսի մուրճերը: Գուցէ հէնց այդտեղ էլ կռեց նա Ա-
քիլլէսի հռչակաւոր սուրը: Այժմ Մօսիքլոսի բերանում
հրաբուլիը վաղուց հանգել է և միայն աւանդութիւնը
պահպանել է հրաբուլիը և նոյն իսկ չաստծուն:

Այլ և ձախ-բոլորը կղզիներ են, բայց ես չեմ թուի
նոցա, որպէս զի ընթերցողիս ուշադրութիւնը չյոգնեց-
նեմ: Արքիպէլագում աչքի տեսութեան հորիզոնն աւե-
լի մեծ է, քան եւրոպական ուրիշ ծովերում: Նոյն իսկ

ամենահեռաւոր կղզիները այնպէս մաքուր և պարզ են երևում, որ կարծես թէ կարելի է որոշել ծերպի իւրաքանչիւր խողովն և այն թուփերը, որոնցով ծածկուած է նոցա կողերը: Այստեղ երկնքից այնքան լոյս է թափւում երկրի վերայ, որ նոյն իսկ Իտալիան էլ չէ կարող որևէ հասկացողութիւն տալ գորա մասին: Ծովն ու երկինքը չէ թէ միայն երկնագոյն են, այլ նաև վառվռուն. ուրիշ տեղերում արևը լուսաւորում է և այրում, իսկ այստեղ նա, կարծես, թափանցում է բոլոր շրջակայքում, սննդում է նորան, լազեցնում և միախառնւում է նորա հետ, ամենափոքրիկ ստուեր անգամ չլծողներով: Այս պատճառով այստեղ ոչինչ բան այնպէս սուր չէ գծագրւում, ինչպէս, օրինակ, Միջերկրական ծովի ափերի մօտ: Բոլոր տեսարանները, որոնց վերայ ընկնում է արևի ճառագայթը, միևնոյն ժամանակ և չափից դուրս պարզ են, և՛, չնայելով սորան, ներդաշնակ:

Արք ծովը շարունակ հանդարտ չէ լինում: Նոյն այն կոհակները, որոնք Ոգիսևսի նաւակը մերձեցրին ցիկլոպներին, այժմ էլ երբեմն լողում են կղզիների մէջերքը վախեցած ձիերի երամի նման. ալիքը շառաչում է և ցայտում ձիւնի պէս սպիտակ փրփուրներով մինչև ափերի մօտ գտնուած ժայռերի ամենաբարձր գագաթները: Բայց այն վայրկենին, որի մասին է իմ խօսքը, կապուտ տարածութիւնը հարթ էր ինչպէս հայելին, և միայն շոգենաւի ետևից ձգւում էր լայն փրփուրից հետք: Ամբողջ օրուայ ընթացքում հողմի չնչին նշան չերևցաւ: Շոգենաւը կարծես ընթանում էր մի լճի վերայ, ուստի ամբողջ տախտակամածը լիքն էր ուղևորներով: Պակաս չէր նաև բազմերանգ հանդերձները, որովհետև աթենացի կանայք Եւայի ուրիշ դուստրներից աւելի են սիրում իւրաքանչիւր յարմար դէպքում ձգել իրանց վերայ ինչ որ լաւ բան կայ:

Հաճոյքը տախտակամածի վերայ տեւեց մինչև ուշ գիշեր: Յոյները շատ շուտ են ծանօթութիւն կապում, գուցէ նորա համար, որ բաւարարեն իրանց բնածին շատախօսութիւնը: Նոցա սիրաշիութիւնը վերին աստիճան յանդուգն է, ուստի և հազիւ թէ անկեղծ համարուի: Բացի այդ նոքա առհասարակ չափազանց պարծենում են ոչ միայն իրանց անցած, այլ և ներկայ քաղաքակրթութեամբ: Ինչ էլ որ լինի, նոքա օտարականին թւում են յունական այժմեան նշանաւոր բաների անունները, որոնք որպէս թէ Եւրոպայումն էլ յայտնի են, և զարմանում են, եթէ ով Լիցէ չէ լսել նոցա մասին: Այս ու այս գեղարուեստը բոլորովին վայր ձգեց ծերոմին իւր վերջին նկարով, այս ու այս գիտնականը Պաստեօրից քանի մի տարի առաջ սկսեց կատաղածի բժշկութիւնը, — որ, հարեանցօրէն խօսելով, աւելի նորանով է զարմանալի, որ այդ հիւանդութիւնը չկայ հարաւում: Այսպիսի զրոյցներ լսելով մտածում ես, թէ Աստուած երբեմն իւր գործերը կատարում էր Ֆրանսիացիների օգնութեամբ, իսկ այժմ, միայն առաւել փոքր յաջողութեամբ, օգնում է յոյներին: Եթէ այժմ աշխարհումս մի հիմնաւոր բան է կատարւում, լաւ որ փնտռես-կը գրանես յոյնին:

Արքիպէլազի վրայ գիշերը նոյնքան հրաշալի է, ինչքան և ցերեկը: Այդ տեսակ գիշերները Հոմերոսն անուանում էր «ամբրոսեան»: Կղզիների ստորոտները պատած է լինում թեթեւ մառախուղով, սակայն լուսինը պայծառ արծաթազօծում է լեռների կատարները. երկնքում ամպի նշան չկայ, իսկ ծովը ամբողջովին երփներանգուած է արծաթեայ շերտերով: Դոցանից մէկը, ամենից լայնը, լուսնից է շողում, միւսները աստղերից: Այս երևոյթը հիւսիսում անծանօթ է, բայց հարաւային ծովերում ես յաճախ տեսել եմ այս արծաթանման

ուղիները: Մենք լողում էինք այնպիսի մի խաղաղ
դրուժեան ժամանակ, որ պտուտակի ամեն մի դառնա-
լու ձայնը լսելի էր մեզ, Հորիզոնի վերայ կարելի էր
նշմարել մի քանի նաւ կամ աւելի ճիշտ, նոցա լապ-
տերները, որոնք ինչպէս բազմերանգ շարժուն կէտեր
կախուած էին օդում:

Այդ նաւերը մեծ մասամբ նոյնպէս մեզ նման դա-
լիս էին Պիրէյ, ուր մենք մտադիր էինք հասնել լու-
սադէմին: Եւ լիրաւի, արեգակի նախընծայ ճաճանչն
երևալիս շոգենաւի պտուտակը լռում է, մենք շտա-
պով դուրս ենք վազում տախտակամածը... Պիրէյ...
Ատտիկէ: Ես հաւատացած եմ, որ ամենաանտարբեր
մարդն անգամ առանց յուզման չէ ոտք կոխում այդ
երկիրը: Մի ժամանակ Հռովմի պապին մատուցին ամ-
բողջ Իսլամի դրօշը, որ ձեռք էր բերուած Վեննայի
մօտ, և նորա փախարէն խնդրեցին նորանից որևէ
մասունք: Պապը դեսպաններին այսպէս պատասխանեց.
«Դուք ինձանից չպէտք է խնդրէք մասունք, վերցրէք
ձեր հողից մի բուռն,—նա ամբողջովին շաղախուած է
նահատակների արիւնով: Բոլորովին նոյնը կարելի է
ասել և այդ ատտիկեան հողի մասին, որ նորա ամեն մի
բուռը ողողուած է յունական մտքով և արուեստով:
Դուք անշուշտ լիշում էք Փաուլտի երկրորդ մասից
«մայրերին»,—աշխարհիս սահմաններից դուրս գոյու-
թիւն ունեցող այս նախագաղափարները, որոնք այն-
քան բարձր են իրանց անորոշ միայնութեան մէջ, որ
մինչև անգամ մարդ սարսափում է: Ատտիկէն ոչ ան-
սահման է, ոչ ահաւոր, այնուամենայնիւ իմացական
մայրն է բոլոր քաղաքակրթութեան: Եթէ նա չլինէր՝
լայտնի չէ, թէ մենք ուր կլինէինք և ինչ կլինէինք:
Նա հին աշխարհի արեգակն էր, իսկ իւր պատմական
անկումից յետոյ այնպիսի մի փալլուն վերջալոյս թո-

ղեց, որ նորա շուքից կարող էր մի ըննէսանս յարուցուիլ միջնադարեան խաւարից յետոյ, Ասոււմ են՝ Ատտիկէ, փոխանակ Յունաստան ասելու, որովհետեւ ինչոր Ելլադան էր ամբողջ աշխարհի համար, նոյնը Ատտիկէն էր Ելլադաի համար: Միով բանիւ, մենք իջանք ցամաք և մեզ գտանք աղբիւրի մօտ:

Միւս քաղաքակրթութիւնները, դրացի ասիական և աֆրիկեան ցամաքների վերայ, ուրիշ ազգերի մէջ, հրէշութեան հասան,—միայն ատտիկեանը մնաց մարդկային. Նոքա չքացան զանազան արտակարգ երևակայական ցնորքների մէջ,—իսկ սա միայն գիտութեան և արուեստի հիմք ընդունեց ընթացական աշխարհը, իսկ հետը միասին այս պարզ-ընթացական տարրերից գիտեցաւ ստեղծել ամենամեծ չափակցութիւն, համարեալ աստուածային ներդաշնակութիւն: Նա գիտեցաւ աստուածայինը լինել, չդադարելով մարդկայինը լինելուց և սա բացատրում է նորա նշանակութիւնը:

Այն վայրկենին, երբ ես ոտք դրի ցամաք, երկրնքում բացուեց «վարդաճաճանջ» արշալոյսը: Պերէյից Աթէնք կարելի է գնալ երկաթուղով, բայց աւելի լաւ է կառք վերցնել և տեսնել այն ամենը, ինչ որ կհանդիպի կէս ժամուայ ճանապարհի ընթացքում:

Ճանապարհը Պերէյից սկսած, որի երկու կողմերում տնկուած են սարոյ (platans) կոչուած ծառերից, ընթանում է այսպէս անուանած ատտիկեան հովտի միջով, որ ոռոգւում է, կամ աւելի ուղիղն ասած, կարող էր ոռոգուիլ Կէֆիզից: Այստեղ ամեն մի յատուկ անուն արձագանք է յարուցանում և պատմական լիցատակներ լիշողութեան մէջ: Եթէ այդպէս չլինէր, Կէֆիզը մեծ յարգանք չէր ազդի. Լեհաստանում կամուրջներ կան, որոնք իսկապէս չկան,—Կէֆիզն այնպիսի գետ է, որ իրօք նոյնպէս չկայ, այսինքն նորա չորացած և այ-

ըուած տաշտի մէջ մի կաթիլ ջուր չէ հոսում:

Այն դաշտավայրը, որով մենք գնում էինք, — նեղ էր: Ձախ կողմը, էլէվզինի ծոցի ուղղութեամբ, երևում են Դափնի և Պօիկիլէն լեռները, աջ կողմը՝ մեղրահոս Հիմէտը և Պէպտէլիսնը, որը այժմ էլ, ինչպէս և հընում, մեծ քանակութեամբ մարմար է մատակարարում Աթէնքին: Այդ երկիրը կարծես արևի կայարանն է, ամալի և անպտուղ: Դաշտերը, բլուրներն ու ժայռերը մոխրի գոյն են տալիս, վերին աստիճանի քնքոյշ, բաց կապուտի խառնուրդով: Սա այն գոյնն է, որ ամեն գոյնին շուք է տալիս ինչպէս կղզիների, այնպէս էլ ցա մաքի վերայ:

Ճանապարհի կիսում ձիթենու փոքրիկ անտառն էլ կարծես մոխրով է ծածկուած: Իսկ այս ամենի վերայ կապոյտ անամպ երկինքը, ոչ այնպէս խիտ ինչպէս Իտալիայում, դորա փոխարէն, ինչպէս արդէն ես յիշեցի, հարկւր անգամ աւելի լուսազեղ նորանից: Գետինը՝ կարծես թէ մէկի ձեռքով աւերուած լինի: Ժայռերը հողմահարւում են, փշրտւում են և քանդւում: Այս ամենը շրջակայքին փլտակների ու անապատի տեսք է տալիս: Բայց այնուամենայնիւ սիրուն է... նորան սազ է գալիս թէ այս խաղաղութիւնը, թէ զառամելութիւնը, ձիթենու անխօս ծառատունկերն ու անբերրի ժայռերը:

Գլխաւոր ուղին հասնում էր մինչև երկաթուղու կայարանը, որ Հերմէսի փողոցի ծայրին է գտնւում. բայց, քաղաքին չհասած, մենք թեքւում ենք դէպի աջ և մտնում ենք ծառուղին, որի այս և այն կողմը տնկուած են պղպեղի ծառեր: Ս'եր ուշքը գրաւում է մի ուղղահայեաց ժայռ մի շարք դեղնագոյն սիւներով, որոնք միաւորուած են ճղքճղքուած քովթարներով (Architrave): Այս բոլորը, կարմրատակած արշալուսի ճա-

ճանչնորի շնորհիւ, արտասովոր պարզութեամբ և գեղեցկութեամբ նկարուում էին կապոյտ երկնքի մակերևոյթի վրայ, — որ ծաւալով առանձին մեծ չէր, բայց մեծերից մեծն էր կաղմում ըստ ներդաշնակութեան, — պարզապէս ասած աստուածային էր: Կառապանի մօտ նստող թարգմանը դառնում է դէպի մեզ և ասում.

— Ակրօպօլիսն է:

Մեզանից ոչ հեռու, Կէրամիկի վերայ, բարձրանում է Թէգէոսի տաճարը, որ հին աշխարհի բոլոր յուշարձանների մէջ ամենից լաւ պահպանուածն է: Այնուհետև ամեն մի քալափոխին տեսնում ես որևէ մնացորդներ. պելազգեան պարիսպներ, Պնիկսի ժայռը, Սոկրատէսի այլը և ուրիշ քարայրեր, որոնք ժայռերի բարձունքից ցերեկուալ լուսի տակ ցած են նայում իրանց մռայլ բերաններով: Նոյն իսկ լերան տակ փոքրիկ լեռնաշղթան ծածկում է Պարթէնոնի գիծը, — բայց միևնոյն ժամանակ մի ամբողջ քօս է բացւում Օդէոն Իւրօդի և Բագոսի թատրոնի աւերակների տեսարանների: Աչքը մի տեղից միւսն է վազում, երևակայութիւնը գործում է, ցանկալով նոր կեանք շնորհել հանգած կեանքին, միտքը չէ կարողանում այդ բոլորն ընդգրկել, և ակամայից բաւականանում ես տպաւորութիւնների հասարակ ըմբռնումով: Ջգում ես միայն, որ յիշաւի արժէ այստեղ գալ, որ այստեղ չպէտք է Բէդէքերը ձեռքիդ ձեռաց վեր ու վայր նայես և փափագես շուտով հիւրանոցը դառնալ: Բայց կառքդ արագ սահում է այս կիսա-աստուածեղէն ժայռերի մօտից և մենք յանկարծ տեսնում ենք մեզ նոր քաղաքում, նոր Աթէնքում:

Խօսենք նախապէս դորա մասին, նախքան կերթանք Ակրօպօլիս:

Ես եկալ այստեղ, այնպէս սովոր արեւելեան ցեխին,

մանաւանդ Ստամբուլի ցեխին, որը մարդու նեարդերի ոյժից վեր է, որ ամենահաճոյ հիասթափութիւն կրեցի: Ամենից առաջ, ճշմարիտ չէ, որ Աթէնքում այնչափ կանաչ կայ, ինչքան կանաչեղէն մօտ կբերեն քեզ ճաշի ժամանակ, գուցէ այն պատճառով, որ կանաչը շատ քիչ է այդ կողմերում, քաղաքն ամեն ջանք գործ է դրել, որպէս զի իւր հրապարակներն ու փողոցն՝ ըր ծառերով զարդարէ: Ես քաղաք մտայ Ակրօպօլսի և Ոլիմպիօնի մօտից, Պանէլինեան ծառուղիով, որ մի խիտ կանաչ ժապաւէնի է նմանում: Պղպեղի ծառերը, իրանց պայծառ կանաչ շքեղ տերեւներով լիջեցնում են արտասուող ուռիները և ծառուղիին մի տեսակ դարնան տեսք են տալիս: Ամեն կողմ պարտէզներ, իսկ պարտէզներում արմաւենիներ, սև կաղնիներ, կակտուսներ ալօէներ: Ծշմարիտ է, այս բոլորը ծածկուած են սև փոշիով, որոնք փոխադրւում են այստեղ ժայռերից և աւերակներից, կարծես այս հանգուցեալները ցանկանում են ասել իւրաքանչիւր կենդանի արարածին. «Հող էիր և ի հող դարձցիս»,—բայց այստեղ ևս կարելի է գտնել թէ ստուեր և թէ զով: Քաղաքի բոլոր փողոցները լայն են, տները մեծ-մեծ, աչք կուրացնելու չափ սպիտակ, մարմարով շքեղ զարդարուած, որ մինչև այժմըս ստանում են Պէնտէլիկօնի մերկ կողքերից: Այստեղի շինուածքները զուրկ չեն ոչ գեղեցկութիւնից, ոչ թեթևութիւնից,—բացառութիւն է կազմում միայն արքայական պալատը: Սորա պատերն էլ պէնտէլիկօնեան մարմարից են շինուած, բայց ոճը ծանր է, զօրանոցաձև, և պալատը ոչ թէ միայն չէ զարդարում Օրէնսդրութեան գլխաւոր հրապարակը, այլ ուղղակի տգեղացնում է նորան: Ծշմարիտ է, պալատի ետևը, մէկ կողմից, իսկ և իսկ սքանչելի արքայական պարտէզ է գրցած, բայց միևս կողմից առջևի կողմը մինչև քաղաքա-

լին ծառատունկը ձգւում է կատարելապէս աւագուտ մի ա- նապատ: Որպէս զի ոչ մի բան չխանգարէ անապատի տպաւորութիւնը, նորա վերայ բարձրացած են ահա- գին արմաւենիներ, որոնք պարզ դուրս են ցցուած ա-ւազի գորշ մակերևոյթի վերայ: Ինչևիցէ, բայց Աթէն-քը մաքուր և կատարեալ եւրոպական քաղաք է, որ միայն շինուած է դիւրահասկանալի կշռադատութիւն- ների ազդեցութեան տակ, հին յունական ճարտարապե- տութեան օրինակով, և այս տալիս է նորան մի հոյա- կապ տեսք: Ամեն կողմ հանդիպում ես դօրեական, յօ- նիական և կորնթական սիւների, գօտիների (Frise), ո-րոնց մարդը սկսել է շինել և աւարտել է արեգակը: Համալսարանը և մանաւանդ գեղարուեստից ճեմարանը իւրեանց ներդաշնակ ձևերով յունական հոյակապ տա- ճարների նմանութիւն են բերում:

Կամարակապ սրահի մօտ երկու սիւն է կանգնած պէնտէլիկօնեան մարմարիոնից, ոսկեզօծ թակաղակներով (abaque): Մէկի վերայ կանգնած է հսկայական Ա- թենաս-Պալլասը սաղաւարտը գլխին և աղեղը ձեռին, միւսի վերայ—նոյնպիսի հսկայաձև Ասյօլլօնը քնարով: Գիշերը, լուսնի լուսի տակ, այս արձանների մարմա-րիոնը բաց-կանաչ է թւում և այն աստիճան կախար-դական-թեթև, կարծես թէ հենց այն է երկրից դէպի վեր պիտի սլանան: Գուցէ մասնագէտ ճարտարապետը որևէ պակասութիւն գտնի այս շինուածքների ձևի մէջ, բայց, ինչ էլ որ լինի, նոքա իմ տեսածների մէջ այդ քաղաքի ամենագեղեցիկ տեսարաններից մէկն են կազմում:

Քաղաքի ամենահարուստ մասը, այսինքն Օրէնս-դրական հրապարակի և արքայական պալատի կողմ գտնուածները, այնուհետև Պանէլիոնեան ծառուղին, Համալսարանական ծառուղին, Ստադիօն փողոցը և ու-

րիշ շատերը մինչև նոյն իսկ Համաձայնութեան հրապարակը, կառուցել են Ստամբուլեան Փանարի, Օդեսսայի, Մարսէլի և նաև հանգստային ուրիշ քաղաքների հարուստ յոյները: Այս մարդիկ, յունաց բնածին առևտրական ընդունակութեամբ, միլիոններ են վաստակել, բայց նոցա չպէտք է մեղադրել, նոքա չեն կորցրել դորանով իրանց յունական հոգին: Օդեսսայի կամ Մարսէլի վաճառականը, որ իրան կարող էր Միլտիադի սերունդը համարել և մատնանիշ անել Մարաթոնի վերայ, Լէոնիդի սերունդ համարել և ցոյց տալ Թէրմոպիլէն, Թիդէի կամ Ապելլէսի՝ և իրեն վկայ կանչել Ակրոպոլսի աւերակները, — իւր ետէն ունէր այն, որ ոչ մի կերպ դրամով չէ կարելի ձեռք բերել: Եւ ահա, այս փառաւոր անցեալի և նորա յիշատակութեան շնորհիւ, ամեն կողմից միլիոններ թափուեցան Աթէնք, վայրենի անձաւների մէջ երկաթուղիներ ու խճուղիներ ձգուեցան, վայրենի պալիկարներով բնակեցրած քաղաքներում դպրոցներ կանգնեցան, իսկ հին Աթէնքի աւերակների վերայ — կառուցաւ նոր Աթէնքը:

Այստեղի առևտրականներն ու վաճառականները կենում են գլխաւորապէս Հերմէսի փողոցի երկայնութեան վերայ, որ, ինչպէս յայտնի է, տակաւին Ջևսի ժամանակ առևտուրի հովանաւորողն էր: Առհասարակ քաղաքի ամբողջ ներսի մասը, դէպի Հար և Կէրամիկ, նորա խնամատարութեան տակ է գտնուում: Այստեղ է և շուկան, որ յիշեցնում է արևելեան միւս շուկաները. այստեղ է խմբուած շարժուն ամբոխը, որոնք այնպէս ամուր շարժում են իրանց ձեռները և այնպէս բարձր են խօսում, կարծես թէ ուղղւում են ամեն անցորդի խըլացնել: Կեանքն և առուտուրը փողոցներումն է կենդրոնացած, ինչպէս առհասարակ արևելեան քաղաքներում. երեկոները, երբ ցերեկուայ շոգը քիչ մեղմանում

է, շարժողութիւնը առաւել զօրանում է: Խանութները բաց են լինում մինչև կէս գիշեր: Գաղալին լապտերների պայծառ կրակները լուսաւորում են ապրանքների պահեստները, պատուական խաւարտներն ու ծաղիկները:

Սակայն չորս ժամից սկսած փողոց են դուրս գալիս և քաղաքի առաւել հարուստ մասի բնակիչները: Ստադիօնը, ուր իմ կացարանն էր,—նորասէրների զբօսալայրն է. նորա սալայտակների վերալ դժուար է շարժուել, իսկ փողոցի մէջ տեղը կառքերը միմեանց ետևից են շարուած: Կանայք առհասարակ քիչ են, քան այլ մարդիկ, մանաւանդ ոտով մանեկողներից: Գուցէ սա արևելեան ազդեցութիւնների մնացորդ է, բայց կարելի է կանանց տանը փակելու սովորոյթը նորոգուել է և աւելի արմատացել դեռ տաճկական տիրապետութեան ժամանակից, երբ նորատի կինը առանց վտանգի չէր կարող երևալ բիմփաշաների և բէլերի աչքերին: Կանացի գեղեցիկ դէմքեր քիչ կան: Տիպերը առաւել նման են հայկականին, քան յունականին: Ֆրիին և Լայսի ժամանակները վաղուց անցել են և ոչ մի արէօպագանմեղադիր չէր թողնի այժմեան յոյն կնոջ նորա գեղեցկութեան առթիւ: Ես կարդացել եմ, որ Մէգարի և Հին Լակոնիայի, ինչպէս նաև քանի մի կղզիների բնակչուհիները մինչև այժմ պահպանել են հելլենական գեղեցկութեան հին տիպը, բայց Մէգարում ես այդ չնկատեցի, իսկ Եվրօտի ափերին, նոյնպէս և կղզիներում, չեմ եղած:

Դորա փոխարէն այլ մարդկանց մէջ շատ դէմքեր կան և գեղեցիկ և վայրենի միևնոյն ժամանակ: Ի հարկէ, պայծառ գանգրահներ Աքիլլէսը նման չէր այժմեան տիպին, բայց Կանարիսը կարող էր նմանուիլ: Այստեղ շատերը դեռ ալբանական զգեստ են կրում, որ բաղկացած է ֆուստանէլլից, ալսինքն սպիտակ, գրեթէ մին-

չև ծնկները հասնող ներքնազգեստից, ֆէսից և մետաքսով կամ ոսկեթելով հարթակար կապալից: Ազդերների շուրջը պատում է գօտին, որի մէջ երբեմն թրերի և ատրճանակների մի ամբողջ զինսնոց կար խըրուած, իսկ այժմ ամրացած է թաշկինակը: Չնայելով նորան, որ թաշկինակը ներկայանում է իբրև մի աներկբայելի յառաջադիմութիւն առաջուան ժամանակների հետ համեմատած, ֆուստանէլլա կրող մարդիկ կատարեալ պահպանողականներ են և արևմտեան ազդեցութեան հակառակորդներ: Այս պալիկարների նման են հագնուած ամբողջ զօրագնդեր, և սա բոլոր քաղաքին մի ինքնուրույն տեսք է տալիս: Գիւղերում ապրող յոյները, չնայելով աւաղակալին միտումներին, որոնք կարծես ամեն տեղ չեն անհետացել, ազնիւ են, աշխատասէր և միանգամ տուած խօսքին հաստատ. իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքացիներին, նոցա համբաւը յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Մօտ մի ամիս ապրած լինելով նոցա հետ, ես չեմ կարող այս մասին խօսել իմ անձնական դիտողութիւններով, բայց այս կարճ ժամանակամիջոցն էլ բաւական էր նկատելու, որ ոչ մի ուրիշ քաղաքում ոչ վաճառականները, ոչ հիւրանոց պահողները, ոչ ուղեկիցները, ոչ սեղանաւորները—իրանց ազնւութեան մասին այնքան շատ չեն խօսում, ինչքան Աթէնքում: Այս կարծես մի փոքր կասկածելի է:

Նորագոյն ճանապարհորդները, որոնք երկար են մնացել Յունաստանում: կամ նոքա, որոնք քիչ են մնացել, բայց աւելի մեծ վստահութիւն են ունեցել, բոլորովին անյաջող դատավճիռ են կարգում նորագոյն յոյների համար:

Նորերումս վախճանած Էդմօնդ-Աբուն գրել է Յունաստանի մասին մի թույլ, բայց հետաքրքրական գրքոյի, սրամիտ նկատողութիւններով լի: Չարալեզու «Վօլտէրի

Թողը», այսպէս էին անուանում նորան, չնայելով որ ջանացել է կրքից հեռու մնալ, վերին աստիճանի խիստ է վերաբերւում դէպի հին աթենական դէմոսի սերունդները: Նորա կարծիքով, այժմեան յոյները իրանց խաբելու արուեստով կարող են ամօթ բերել և իրանց նախահաւ Յուլիսին, և նորա հովանաւոր Աթենաս-Պալլասին, և հին կրէտացիներին, որոնք, Էպիմէնիդի խօսքերով, այնքան յառաջադէմ էին այդ արուեստի մէջ: Բացի դորանից, նոքա այնչափ ազահ են, որ անհնար է նկարագրել, ուրիշ ազգութեան պատկանող մարդոց հետ կառավարւում են այնչափով, որչափ որ նոցա կարելի է քամել: Քաջութեան տեսակէտից Կանարիսը, Աբուլի հաստատելովը, բացառութիւն է կազմում, ուստի և յոյները նորա մասին խօսելիս ձայնը բարձր են հանում: Աբուլն առաջ է տանում իւր խօսքը և ասում է, թէ նոքա միշտ վախկոտ են եղել, մինչև անգամ Տրոյիայի պաշարման ժամանակ: Ոչ ասպետական զգացմունք, ոչ ճշմարտութիւն մի դանկի չափ չկայ նոցա մէջ, բայց նոքա կուրօրէն յարգում են ամեն տեսակ ոյժ և ի հարկէ, սորան համապատասխան, արհամարհում են անզօրութիւնը, աղքատութիւնն ու թուլութիւնը:

Հազարաւոր անեկդոտների թւում նա առաջ է բերում և մէկը, որ և ես թոյլ եմ տալիս ինձ կրկնել, մանաւանդ, որ նա հենց մեզ է վերաբերում:

Այն մրրկից լետոյ, որ 1848 թուին ցնցեց Հաբսբուրգեան իշխանութիւնը, մի բուռն լեհացիներ բռնակուեցան Աթէնք: Այս մարդիկ սովից ու տենդից մեռնում էին, որովհետև Աթէնքի կլիման վնասակար է օտարերկրացիներին: Սակայն և այն փշրանքներն անգամ, որ թափւում էին նոցա առաջ, յոյների կոկորդում ինչպէս ոսկոր էին դէմ ընկնում: Նոքա խեղճերին վերաւորում էին ամեն քայլափոխում, մենամարտի էին

գուրս կանչում և չէին երևում նշանակած տեղը: Բայց մի անգամ Աթէնքում հրդեհ պատահեց, որ ամբողջ քաղաքին սպառնում էր: Յոյները վազում էին ամեն կողմից, որ կրակին նայեն, մեծմեծ խօսեն և գուրս տան, լեհերը (խեղբեմ միտներդ պահէք, որ ես Աբուի խօսքերն եմ կրկնում) ընկան բոցի մէջ և իւրեանց կեանքը վտանգի ենթարկելով հանգցրին կրակը: Իսկ այժմ թող մէկը գուշակէ, թէ ինչ պարգև ստացան նոքա:

Նոցա պատուիրեցին Յունաստանից հեռանալ:

Լեհերի հետ այսպէս վարուեցան այն պատճառով, որ հրդեհից յետոյ նոքա հռչակուեցան յոյների շնորհիւ, որ նոցա վարմունքն ամբողջ Եւրոպայում տարածուեցաւ, իսկ այս կարող էր ընդհանուրի ուշադրութիւնը դարձնել, իսկ գուցէ և մի դիւանագիտական թուղթ գուրս կորզէր աւստրիական կառավարութիւնից, որ այդ միջոցին շատ վատ էր տրամադրուած դէպի լեհացի պանդուխտները: Եւ այս բոլորովին բաւական էր:

Եթէ Աբուի խօսքերը ճշմարիտ են,—իսկ նա երբէք այնքան բարեկամ չէ եղել մեզ, որ այն տեսակ անէկզօտներ հնարէ, որոնք մեզ մեծացնելուն ծառայեն,—այն ժամանակ պէտք է խոստովանել, որ տրամաբանութեան հնարողի սերունդները չեն դադարել տրամաբանօրէն լինելուց, ինչպէս ինքը Ստագիրիտն էր, սակայն Արիստիդէսի աւանդութիւնները անհետ կորել են նոցանից: Այնուամենայնիւ այն բանի մէջ, ինչ որ յոյների մասին ասում է վերը լիշած հեղինակը, ինչպէս նաև ուրիշ շատերը, անկասկած ծածկուած կան շատ չափազանցութիւններ, իսկ գուցէ և աւելի շատ թիւրիմացութիւններ: Ամենից առաջ, իւրաքանչիւր այդպիսի ճանապարհորդ բերում է այստեղ իւր հետ արդէնպատրաստի էտիքական մի չափ, շատ ընդարձակածաւալ, որով-

Հետև նա մշակուել է արևմտեան քաղաքակրթութեան և նորա նրբացած բարոյակրթութեան ազդեցութեան տակ: Եւ ահա մի տեսակ արշինով էլ չափում են հասարակութիւնը, որ դեռ մի փոքր առաջ ակամայից ընդունուեցաւ, իսկ և իսկ ամօթալի և գայթակղելի մի չափ, և դեռ չափում են սառնասիրտ կերպով, որովհետև գործը վերաբերում է ոչ թէ իրանց, այլ ուրիշներին: Մոռանում են նոյնպէս, որ ինչպէս, օրինակ, աղնուութեան և ասպետական պահանջների մասին հասկացողութիւնը օտար էր հին աշխարհին, ճիշտ այնպէս կարող էր գոյութիւն ունենալ բարոյական հասկացողութեանց մի ամբողջ աշխարհ, որ օտար է արևելեանագետերին, որ այս ազգերը, մանաւանդ լոյները, բարբարոս ցեղերից նուաճուելով, չունէին, իսկապէս ասած, երկար ժամանակ ոչինչ հասկացողութիւն, այլ իրանք ղեկավարւում էին,—որովհետև պէտք է մի բանով ղեկավարուէին,—միայն ինքնապաշտպանութեան գազանային բնազդումներով: Այս բնազդումը համապատասխանում է իրերի տուած դրութեան և վճռում էր ինչպէս էտիփայի, այսպէս նաև լոգիկայի խնդիրները:

Վայրենի ազգերը ամենուրեք միատեսակ են: Երբ մի քարոզիչ պահանջեց մի նորադարձ նեգրից, որ նա մի օրինակ բերէ իրան այն բանի, ինչ որ նորա հասկացողութեամբ չար բան է համարւում, նեգրը մտածեց մտածեց ու այս պատասխանը տուեց.

—Եթէ մէկը կինս գողանայ,—դա չար բան կլինի:

—Շատ լաւ,—ասաց ուրախացած քարոզիչը:—Իսկ այժմ մի օրինակ բեր ինձ բարութեան:

Վայրենին մի ըուպէ էլ չմտածեց:

—Իսկ բարի բան է,—եթէ ես մէկի կինը գողանամ:

Այսպէս է վայրենի կամ վայրենացող ժողովրդների ամբողջ լոգիկան:

Եւ այս լողիկան ընդարձակ կերպով տարածուած է Արևելքում:

Բայց հանգիստ թողնենք յոյներին: Պէշէլի հին անեկդոտը ես նորա համար բերի, որ այդպիսի լողիկայի արձագանքները լսում ենք և մասնաւոր ու հասարակական կեանքում: Նա հետզհետէ աւելի ու աւելի մեծ ձայն է ստանում, սպրդում է լրագիրների էջերը, աճում է ինչպէս նեղուցի ալիքները, օրէցօր մեծացնում է այն անդունդը, որ կայ չարի և բարու մէջ, արդարութեան և անարդարութեան մէջ, անդամալուծում է ուղղուելու ընդունակութիւնը, խանգարում է և դէպի կատարեալ խաւար է տանում հասարակական կարծիքի բարոյական ունակութիւնները, որ վերջի վերջոյ չգիտէ կամ, աւելի ճիշտ, չէ ցանկանում գիտենալ, թէ ում ետեից գնայ և ում վերայ դրոշմէ նախատինքի կնիքը: Այժմեան աշխարհը չէ կարելի վայրենի անուանել, բայց գուցէ մի՛ յայտնի տեսակէտից, նա վայրենանում է:

Աբուն իւր գիրքը գրեց երեսուն տարի սրանից առաջ: Այժմեան յոյն սերունդը այդպէս չէր վարուի, որովհետեւ նա քաղաքակրթութիւն է այս բառի լաւ նշանակութեամբ: Վերածնուած, երիտասարդ, եռանդով լի, նա մշակում է և աստիճանաբար կատարելագործում է իւր մէջ հոգու բոլոր կողմերը, իսկ 'ի միջի ալլոց և բարոյական ունակութիւնները: Հաւասարակշռութիւնը դեռ խախտուած չէ այնտեղ: Նա այլ ևս վայրենի չէ, նորա երեսին արդէն ամօթ կայ:

Բայց և բացի դորանից, դեռ մի մեծ առանձնաշատկութիւն էլ կայ, որին ոչ ոք կարող չէ խել ալժմեան յոյներից, - դա հայրենասիրութիւնն է, և այս հայրենասիրութիւնը նոյնպէս հիմնւում է դէպի հին Եւրպան ունեցած սիրոյ վերայ, ինչպէս և դէպի նորը:

Բանը նորանում չէ, որ աւանդութեան թելն այս-

տեղ արհեստական կերպով է կապուած, նորանում չէ, որ գիտնականները պնդում են, թէ այժմեան յոյներէ երակաների մէջ հոսում է միայն մի կաթիլ իրանց հելլենական նախնիների արիւնից, այլ իրօք նոքա ներկայացնում են մի խառնուրդ զանազան ազգութեանց ստրուկների, ալբանացիների և սլաւոնների: Յոյները, ինչպէս այդ երկրի ժառանգներ, ցանկանում են և նորա աւանդութիւնների ժառանգորդը լինել: Այս պատճառով նոցա հարկենասիւրուութիւնը-այն տեսակ բոյս չէ, որի արմատները երկրի մակերևոյթի հետ են միայն կըպած, —նա խորը արմատ է գցած և անդդուելի ոյժ ունի: Ոյժ ունի նորա համար, որ պատմական մնալով և հետը միասին ցանկալով յառաջագիմել, նա հասկանում է, որ իւր գոյութեան խորհուրդը, կենսատու աղբիւրը-այնտեղ է, Ակրօպօլիս...

Մենք էլ գնանք Ակրօպօլիս, որովհետև այդ աղբիւրից ամեն մէկը կարող է մի բան օգտուիլ, ամբարելով գոնէ գեղարուեստական տպաւորութիւններ:

Ատտիկեան բոլոր հարթադաշտը այնպէս փոքր է, որ նաւորդները, որոնք կանգ են առնում Պիրէյոս միմիայն վեց ժամ, հնար են գտնում գալ այտեղ, տեսնել սրբազան ժայռը, Օլիմպիան Իւպետէրի և Թէզէոսի տաճարները, և ժամանակին հասնել շոգենաւին: Ես երեք շաբաթ միջոց ունէի, — ուրեմն ժամանակ ունէի ոչ թէ գիտնական հետազօտութիւնների, այլ լոկ դիտելու համար: Սակայն աւելի հեշտ է Օրէնսդրական հրապարակից մինչև Ակրօպօլիսը անցնել, քան նկարագրել: Բայց ես հէլլենագէտ չեմ, ես լոկ ուզում եմ արձանագրել իմ տպաւորութիւնները, և ոչ թէ ընդարձակ նկարագրութիւն անել հնութեան յիշատակարանների, —նոցա մասին առանց այն էլ ամբողջ հատորներ

կան գրած-պտուղ նստակեաց և երկարամեայ աշխատանքների:

Ոլորապտոյտ ճանապարհը անցնում է լերան ստորոտով, ուր բուսած են ագաւենիներ և կակտուսներ: Առջևս և վրայիցս տեսնում եմ միայն մի հսկայական պատ, որ մասամբ հին հէլէնական ծագումն ունի, մասամբ հռովմայեցիներից և անգամ թիւրքերից է շինուած: Ժայռերի միջանցքներից երևում են տաճարի եռանկիւնի տանիքները: Երբ ես անցնում էի, շուրջը ամալի էր, կենդանի շունչ չկար, կէսօր էր և սարսափելի շոգ, չնայելով, որ արդէն նոյեմբերի առաջին օրերն էր: Կողքի դռան մօտ նիրհում էր մի ծեր զինուոր. անցնում եմ նորա մօտից և դիտում եմ այն տնակը, որի մօտ դիզուած է մարմարեոնի կտորտանքի մի կոյտ: Ուղին դարձեալ մի անգամ պտուղում է, ես բարձրանում եմ սանդուխտներով և ինձ գտնում եմ Պրօպիլէյում, որտեղից քո հայեացքի առաջ բացւում է ամբողջ վերին հրապարակը: Առաջին տպաւորութիւնը. — աւերակ, մեռելային լռութիւն, մահ: Պրօպիլէյի արտաքին դօրիական և յօնիական ներքին սիւններից մի քանիսը կանգուն են մնում միայն իրանց քարերի ծանրութեան շնորհիւ. պատերը ճղքճղքած, ծակծկուած, որոնց միջից ներս էր թափանցում լոյսը, խորտակուած: Փառաւոր դռան ետև մի թիզ ազատ տեղ չկայ: Այնտեղ դիզուած են պատերից թափուած սիւնների, գօտիների, խոյակների կտորտանք և քարեր: Այս բոլորը, բացի քանի մի տաճարներից, թափուած է մէկը միւսի վերայ, ամեն ինչ թափթփած է այնպիսի վայրի անկարգ դրութեան մէջ, որի մասին նոյն իսկ հռովմէական հրապարակը չէ կարող տմենափօք դաղափար տալ: Ճանապարհորդին այնպէս է թրւում, թէ այստեղ տեղի է ունեցել հսկաների մի զարհուրելի ճակատամարտ, հսկայական ոյժերի շփումն, որից

լեռը ճղքուել է, սլատերը քանդուել են, վերջապէս փուլ է եկել ամեն ինչ և միայն աւերակներն են մնացել:

Այսպէս ուրեմն, առաջին տպաւորութիւնը, որ ստանում ես Պրօպիլէյն անցնելիս, աղէտների տպաւորութիւնն է: Այնտեղ ակամայից դանդաղ ես առաջ գընում, որովհետեւ բոլոր շրջապատողներն այն աստիճան մեռելային տիպ են կրում, որ քո իսկ կեանքը, քո սեպհական շարժումներն էլ մի տեսակ օտարոտի են թւում և անհամապատասխան այդ վայրին:

Եթէ մի ծանօթի ես պատահում այդտեղ, նորա հետ չես էլ ուզում խօսել, այլ միայն հարցական մի հայեացք ուղղել նորա աչքերին, նստել մի ստուերի տակ և հետեւել թէ ինչպէս արեւը իւր ճառագայթներով ջերմացնում է աւերակները:

Ես արդէն ասացի, որ այդտեղ լոյսը չէ մտնում, այլ թափւում է հոսանքներով, մանաւանդ կէսօրին: Եւ կարող էր այնպէս թուալ, որ այդ ջերմ, կենդանի հոսանքը մի տեսակ հակապատկեր է ներկայացնում այդ աւերակին, ամայութեան, այդ մեռելային լուծեան: Բայց չէ: Աւերակն էլ, ամայութիւնն էլ դորանով աւելի մեծ, համարեա խիստ տպաւորութիւն են ստանում: Նստած ես, նայում ես Պարթէնօնի և Էրէխտէյօնի արևից ջերմացած մարմարիօնին, և վերջապէս մէկ ինչ որ դուրս է գալիս աւերակների միջից, մօտ է գալիս և մտնում է քո մէջ: Եւ դու լաւ ես զգում քեզ, որովհետեւ խաղաղութիւն է իջնում քեզ վերայ, բայց այնպիսի ուժգին խաղաղութիւն, որ ունին միայն քարն ու փլատակը:

Ես կարծում եմ, որ ում հոգին աւելի շատ է տանջուել, նա իրան լաւ պիտի զգալ այստեղ: Մարդ ուզում է գլուխը դնել սեան չորեքկուսի մոլթին, փոխէփոխ մերթ գոցել, մեր բանալ աչքերը,—և հանգիստ

վայելել: Այս ամենը աւելի ու աւելի ընտանի են դառնում, յոգնած ճանապարհորդն աւելի բարեկամաբար է նայում Պարթէնոնի այս յանդուգն գծերի, սպիտակ Էրէխտէյօնի, ցածրում ընկած Պրօպիլէյի վերայ: Պէտքէ տեսնել հասկանալու համար, թէ ինչպէս այս հնութիւնից ոսկիացած շինուածքները գեղազարդուում են արևի և կապոյտ երկնքի տակ, ինչպիսի հանգստութիւն է շնչում այդ քովթարներից, սիւնների և պսակների այդ շարքից: Պարզութիւն, խսղաղութիւն, վեհութիւն և գրեթէ աստուածային ներդաշնակութիւն: Միանգամից զրփուար է այս նկատել, կախարդանքը ներգործում է սակաւ առ սակաւ, բայց նոյնքան էլ ուժեղ է թափանցում սրտի մէջ և լցնում նորան զմայլումով: Եւ զգում ես դու, ով ուղևոր, որ ոչ թէ միայն հանգստութիւն շնորհեցին քեզ արուեստի այս սքանչելի կերտուածքները, այլ և մասը հանեցին քեզ իրանց գեղեցկութիւնից:

Ահա այն տպաւորութիւնները, որ ստանում ես Ակրօպօլիսի միջովն անցնելիս: Երբ դու այնտեղ ես գտնւում, մտքովդ էլ չէ անցնում Բէդէկէրը բանալ և որոնել նորա մէջ մանրամասն բացատրութիւնները: Տանն ես կարգում միայն, որ Անթե Յաղթութեան փոքրիկ տաճարը շատ ժամանակ չէ միայն, որ աւերակներից նորոգուել է, որ լօրդ Էլջինը բրիտանական թանգարանի համար բերել է հրաշալի կարիատներից (caryatide) մէկը, որոնք Էրէխտէյօնի աջ սրահների նեցուկն են կազմում, որ այնտեղ են ուղարկուած պարթենոնեան ճակատները (métope), որ Էրէխտէյօնում փաշաների հաւմն էր գտնւում և այլն:

Առաջին վայրկենին քեզ համար բոլորը մէկ է, թէ Պարթէնոնը պարզ դօրեական ոճով է շինած, Էրէխտէյօնը և Յաղթութեան տաճարը յօնիական, իսկ Պրօպիլէյում գտնւում են այդ երկու օրդէնների սիւնները:

Այս ամենը Աթէնք գալուց առաջ էլ գիտէիր: Այստեղ ամենից առաջ փչում է քեզ վերայ ընդհանուր շունչ, կամ աւելի ճիշտ-հին Ելլադաի հանճարը, և նորա շունչը դու չես ցանկանում ոչ վանել, ոչ վերլուծել: Եւ ահա երևակայութիւնն սկսում է գծադրել, թէ ինչպէս էր Ակրոպօլիսը Պէրիկլէսի ժամանակ, երբ ամեն ինչ իւր տեղն էր, երբ տաճարները գոյութիւն ունէին, որոնց հետքն էլ չէ մնացել այժմ, երբ գոյութիւն ունէր արձանների մի ամբողջ անտառ, երբ Պարթէնոնը կեղեքուած չէր իւր բոլոր զարդերից, երբ նորա սիւների պսակների վերայ կարելի էր տեսնել Աթէնքի ծագման ձևակերպութիւնը, իսկ միւս կողմից-նորա վէճը Նէպտունի հետ, իսկ Աթենաս Պրոմէթէոսի սաղաւարտը ծովից անգամ երևում էր: Պատկերացնենք մեզ մի որևէ փառաւոր հանդէս. քուրմեր, աւագանիք, զինուորականներ, երաժիշտներ, ժողովուրդ, ոսկեզօծ եղջիւրներով եզներ, որոնց ներս են տանում տաճարների սրբութիւն սրբոցը, ծաղկէ պսակներ և գեղայարմար ծալուածքներով զարդարուած շալեր: Բայց ես նախադասում եմ պատկերացնել գիշերը և մարմարիոնի խաղացող լուսնի բաց-կանաչ լոյսը: Մարդ դժուարանում է հաւատալ, որ մարդիկ կարող էին այդ աստիճան առաջ գնալ արուեստի մէջ, բայց հասկանալ կարելի է: Յունական դիցաբանութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ բնութեան ոյժի առջև խոնարհումն, այն է ուղղակի ամենաստուածեան մի աղանդ (panthéisme): Բայց արուեստագէտը լոյնի հոգու մէջ յաղթեց փիլիսոփային, այս պատճառով բանաստեղծները վերացական հասկացողութիւն հազգրին մարդկային մարմնին, մարդկային միտք շնորհեցին նորան, իսկ լետոյ եկաւ ստեղծական արուեստը և այդպիսի հրաշալի քարեայ առեղծուած ծնեց:

Աթէնքը կարողացաւ իւր քաղաքի համար տեղ

ընտրել: Եւ ինչ մակերևոյթ այս բոլոր տաճարների և յուշարձանների համար: Մէկ կողմից ծովն է երևում, որ այստեղի մթնոլորտում շատ մօտ է թւում, միւս կողմից-ամբողջ Ատտիկէն, ինչպէս փիռ վերայ: Հիմէտի լեռները, նորանից յետոյ Պէնտէլիօնը, հիւսիսում Պարնասը, իսկ հարաւ-արեւմտեան կողմը, Սալամինեան քաւանձաւի կողմը, Դափնին: Այս ամենի վերեւ մշտապարզ երկինքը, և արծիւների սեւ լուսաստուեր ծիրը (silhouette), որոնք մինչև այսօր իրանց ճիչերով ընդհատում են Ակրօպօլիսի հանգիսաւոր խաղաղութիւնը:

Այն տպաւորութիւնները, որ ստանում ես ուրիշ աւերակները տեսնելիս, միայն մի թոյլ ստուեր են այն տպաւորութիւնների, որոնք զարթնում են Ակրօպօլիսը տեսնողի հոգու մէջ: Մնէղիկին, Իկտինին և Կալլիկրատին ոչ ոք դեռ չէ համեմատուել ոչ Պէրէկլէսից առաջ, ոչ էլ յետոյ: Նոքա ստեղծեցին ոչ միայն Պարթէնօնը, Էրէկտէյօնը կամ Պրօպիլէյն, այլ դոցա հետ բարձրացրին ճարտարապետական վարդապետութիւնը, որին պէտք է հետևէին հին աշխարհի բոլոր ճարտարապետները: Հռովմայեցիք աւելացրին իրանց սեպհական կամարը, կանգնեցին անդրիներ, սահմանների արձաններ, կրկեսներ, բոլորտձև տաճարներ, Ագրիպպասի պանթէօնին նման,—այս է բոլորը: Բայց առհասարակ նոքա հետեւում էին իրանց անմահ նախորդներին և նոցա վարդապետութիւնից չէին հեռանում: Նոքա կարող էին Ակրօպօլիսին միայն ծաւալով գերազանցել և իրագործեցին այս մինչև անգամ Աթէնքում:

Ակրօպօլիսից ցած, Ժայռի պատառուածքից դէպի արևելք, Իլլիսի վերայ, կանգնած է Ոլիմպեան Իւպիտէրի տաճարը, որ աւարտուեցաւ հազիւ Ագրիանոս կայսեր ժամանակ: Հարիւր քսան սիւներից, որոնց վերայ հաստատուած էր նա, այժմ մնացել են միայն 16,—13ը

մի ծայրից և երեքը միւս: Այս սիւները իսկեւսկ կորնթեան ոճով են և ունին 6 ոտն: լալնութիւն և 60 բարձրութիւն: Սա ամենից մեծ տաճարն էր այն դաշտավայրում, որ ուղղւում է Կէֆիզով և Իլլիսով: Տիտոս Լիվին դորա մասին ասում է, որ իւր մեծութեամբ միայն դա էր համապատասխանում այն Աստուծոյ մեծութեան, որին նուիրուած էր (unum in terris inchoatum pro magnitudine dei): Եւ շատ էլ հաւանական է, Ջևսը, որ ինչպէս Աթենասի հայր ամեն աստուածներից մեծ էր, արժանի էր ահագին տաճարի:

Ես չեմ ասում, թէ Ակրոպօլիսը ստեղծողները ծրնեցին յունական ճարտարապետութիւնը: Նոքա ներկայանում են միայն իբրեւ նորա վերջին և ամենաբարձր ներկայացուցիչները, հաստատեցին նորա վարդապետութիւնը, նոյն իսկ նորանով, ինչով Ֆիդիան իւր ժամանակէր քանդակագործութեան վերաբերութեամբ: Թէզէոսի տաճարը, որ նման է Պարթէնոնին միայն նուազ չափով, Պարթէնոնից առաջ է կառուցած, նոյնպէս և բազմաթիւ ուրիշ տաճարներ, որոնցից յետոյ միայն ստեղծող միանման սիւներ են մնացել: Այս Թէզէյօնը հրնութեան աւելի լաւ պահպանուած յիշատակարաններից մէկն է: Ակրոպօլիսում ամրոց կար, ապա ուրեմն նա աւելի է ենթարկուել պատերազմի բոլոր վտանգներին, իսկ նոր ժամանակներումս անգամ և ուժակոծութեան,—Թէզէյօնը կանգնած էր քաղաքի մէջ տեղը: Նա աւելի շուտով ներքին փոփոխութեան է ենթարկուած, որովհետեւ նորան քրիստոնէական տաճար դարձրին և ՚ի հարկէ դէն ձգեցին նորա բոլոր յուշարձանները: Այժմ պահւում են նորանում գաճախ ալլ և ալլ տիպեր և խորաքանդակների մնացորդներ, որոնցով երբեմն զարդարում էին ուրիշ տաճարները: Ես ասացի, թէ Թէզէոսի տաճարը Պարթէնոնն է յիշեցնում:

բայց որովհետեւ նա գտնուում է մի փոքր ինչ բարձր անձուկ հրապարակի վերայ, ուստի և մի առանձին աչք շլացնող տպաւորութիւն չէ գործում, մանաւանդ որ ծաւալով էլ չափազանց փոքր է: Պարթէնոնը ութն մոլթ ունէր ճակատի գծով և տասնեւթը հատ կողքի գծով, — Թէգէսի տաճարում կար վեց և տասներեք: Վերջապէս, նա այնքան էլ հարուստ չէր, որովհետեւ Թէգէսն ակրօպօլեան տաճարի երկու ճակատների պսակները զարդարեց կիսարձաններով, իսկ բոլոր ճակատները (metope) խորաքանդակներով, — Թէգէսի տաճարում այս զարդերը աւելի պակաս թուով էին:

Թէգէսի տաճարի հրապարակից երևում են Պնիկսի ժայռերը: Երբեմն սա ժողովարանի տեղ էր ծառայում: Զանազան տեղեր գուրս փորուած քարեայ սանդուխները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս էր ամբօր բարձրանում որպէսզի ամենաբարձր զարատափին հասնէր, որտեղից կարելի է տեսնել Աթէնքը հէնց քթի տակ, աջ կողմից՝ Մուզէյօն գետը, առջևից — Ակրօպօլիսը: Այդտեղ ոչ մի շինութիւն չկայ, երևում են միայն ահագին ամբիոնի հետքերը, որոնք հնումը Բեմ էին կոչւում, և որի վերայ նստում էր ժողովուրդը խորհրդակցութեան միջոցին: Այս ժայռերը իսպառ զուրկ են բուսականութիւնից և կատարեալ անապատ են ներկայացնում. ես այնտեղ մարդկային ոչ մի շունչ չգտայ, քաղաքի աղմուկն այդտեղ չէ լսում և լռութիւնը խանգարում է միմիայն բարձունքում ճախրող արծիւների ճիչը:

Այդքան անձայն չէ, բայց նոյնպէս ամայի է և արէօպագի գլուխը, որ ընկնում է ակրօպօլեան լեռան փեշին: Քաղաքի իր մէջ և նորա շրջակայքում էլի ուշադրութեան արժանի լիշատակարաններ կան. Ագրիանոսի կամարասրահը, Ատալլի, Ագօրի կամարասրահը, Լոդմերի աշտարակը, Լիզիկրատի փոքր տաճարը, Ագ-

ըիանոսի կամարը և Ֆիլոպապի արձանը, վերջապէս նորերու մաս գտած՝ Գազիա Տրիադի գերեզմաննոցը, ուր կարելի է տեսնել քանի մի գեղեցիկ, անգամ շատ գեղեցիկ արձաններ։ Սակայն ես յանձն չեմ առնի նկարագրել նորանց, ես միայն հաշիւ եմ տալիս իմ տպաւորութիւնների մասին և գլխաւորապէս կանգ առալ Ակրօպօլիսի վերայ, որ աւելի ուժգին է խօսում այն հոգու հետ, ուր կենդրոնանում է ամեն լաւ բան, ինչ որ միայն ստեղծել է ստեղծական արուեստի աշխարհում հէլլէնական քաղաքակրթութիւնը, յունական հանճարի ամբողջ ոյժը։ Թուկիդիդէն հարկաւ 'ի նկատի ունէր Ակրօպօլիսը, երբ ասում էր, որ եթէ Աթէնքը կործանուի, մնացորդ աւերակներից սերունդները կենթադրեն, թէ այդտեղ կրկին անգամ աւելի զօրեղ քաղաք է եղել, քան իրօք կալ։ Սակայն Թուկիդիդը սխալուեցաւ։ Աթէնքը աւելի զօրեղ երևեցաւ, քան կարծուած էր։ Հին քաղաքը կործանուեցաւ, աւերակ է դարձած, բայց նորա հանճարը այնքան բան է տուել, որ մարդկութիւնը չի կարող մոռանալ, որ նորան է պարտական։ Նա արհամարհեց նորան և այն էլ չափազանց երկար ժամանակ, բայց կան պարտաւորութիւններ, որոնք իրանց մասին յիշեցնել են տալիս ոչ միայն խելքին, այլ և խղճին։ Դոցա շնորհիւ այս փառաւոր երկիրը դուրս կորգեցին թիւրքերի իշխանութիւնից։ Միայն քաղաքական շահը չէր, որ դրդեց յարութիւն պարգևել Յունաստանին։— Եւրոպայի համար սա մի ստիպողական պարտք էր, որ հատուցումն էր պահանջում, դա խղճի խնդիրն էր։ Կան բաներ, որոնց նոյն իսկ ամենաողորմած խիղճը տանել չէ կարող,— և ահա վայրկեանը հասաւ, երբ Նաւարինի տակ թնդանօթները որոտացին։ Ես հաւատացած եմ, որ եթէ այս ահագին credit-ը չլինէր, որ ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը գրել էր Յունաստանի

հաշուին, եթէ սորա փառքը և գործերը չլինէին, Հոմերի երգերը, Մարաթոնի և Սալամինի լիշողութիւնները չլինէին, չլինէին ակրոպօլեան հրաշալիքների այս փլատակները,— փաշաները մինչև այժմ էլ իրանց հարէմները պահելիս կլինէին Էրէխտէյօնում, և Ակրոպօլիսի բարձունքից կծածանէր մարգարէի դրօշակը: Եւ եթէ, ասում եմ ես, այժմեան Յունաստանը ստեղծեցին Հոմերը, Միլտիադը, Լէօնիդը, Թէմիստոկլը, Թիդէան և այլ հերոսներն ու հանճարները, որոնք ոչնչով չեն կարող չափուել, սա ոչ թէ հռետորական ձև է, այլ պատմական ճշմարտութիւն: Աշխատելով իրանց ազգի փառքի համար, նոքա, առանց իմանալու, աշխատեցան նորա վերածնութեան համար,— և ահա այս անմահ աշխատաւորների շնորհիւ է, որ ապրում է այժմեան Յունաստանը:

Թարգմ. Գ. Բ. Ա.

